

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Երզնկայի վանքերի մասին ստեղծվել է հարուստ գրականություն:

ա) Արևմտահայ մամուլում տպագրվել են մի քանի տասնյակ հոդվածներ: Դրանցից առավել փաստալիցներն ու արժեքավորներն են՝ Տ. Պալյանի հոդվածաշարքը «Բյուզանդիոն» օրաթերթի 1902—1904 թթ. մի շարք համարներում, Դ. Վարդապետ Հակոբյանի «Վանօրայք Երզնկայի» հոդվածները այդ նույն թերթի 1897 թ. համարներում, Ս. Ամատյանի «Եկեղյաց գավառ Վանօրայք» հոդվածաշարքը «Արևելյան մամուլ» ամսագրի 1890 թ. համարներում: Առանձին հոդվածներ են տպագրվել նաև «Բյուրակնում», «Մասիսում», «Ծաղիկում» և այլ պարբերականներում:

բ) Երզնկայի վանքերի մասին առատ տվյալներ ենք գտնում մեր հարուստ ձեռագրերի հիշատակարաններում: Հիշատակենք Հ. Հ. Տաշյանի «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա» սովարածավալ աշխատությունը (Վիեննա, 1895), Լ. Խաչիկյանի ԺԴ, ԺԵ դարերը հիշատակարանների մի քանի հատորները (Երևան, 1945, 1955, 1958, 1967), Վ. Հակոբյանի և Ա. Հովհաննիսյանի «ԺԵ դարի հիշատակարանները», ինչպես և Երուսաղեմի, Վենետիկի, Ջամադի վանքի և այլ վայրերի ձեռագրերի հիշատակարանները պարունակող մեկ տասնյակից ավելի հատորներ:

գ) Երզնկայի վանքերի մասին խոսում են առանձին պատմաբաններ, ճանապարհորդներ, բանահավաքներ իրենց աշխատություններում, երբեմն թոուցիկ տողերով, երբեմն հանգամանորեն: Հիշենք Գ. Սրվանձությանցի «Թորոս Աղբարը», Պ. Նաթանյանի «Արտուր Հայաստանին», Կ. Ղազանճյանի «Խառն նամակները», Գ. Տեր-Վարդանյանի «Երզնկա-Կամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր», Հ. Քյուրտյանի «Երիզա և Եկեղյաց գավառ» և այլն:

դ) Գրվել են ամփոփ հետազոտություններ, որոնց մեջ ամենից ծավալունն ու փաստալիցը Հ. Հ. Ոսկյանի «Բարձր հայքի վանքերը» աշխատու-

թյան Երզնկային նվիրված գլուխն է: Գ. Սյուրմենյանն էլ իր «Երզնկա» գլխում նկարագրել է 14 վանք, յուրաքանչյուրի մասին խոսելով շատ համառոտ:

Սրանցից մի քանիսի վկայությունները բացառիկ արժեք են ներկայացնում, քանի որ հեղինակները անձամբ շրջագայել են վանքերում, տեսել, գրի առել բնորոշ տվյալները, անգամ ձեռագրերից արտագրել որոշ հիշատակարաններ: Այդպիսի հավաստի աղբյուրներ են Տ. Պալյանը, Ս. Ամատյանը, Գ. Սյուրմենյանը: Մյուսները հիմնականում օգտվել են տպագիր գրականությունից:

Շատ հարցեր, կապված Երզնկայի վանքերի հիմնադրման ժամանակաշրջանի, միաբանների քանակի, վանքերի մշակութային դերի մասին, այնուամենայնիվ սպառնիչ պատասխան չեն ստացել մինչև օրս:

Մեզ համար էլ դժվար պիտի լինի այդ հարցերի պատասխանը տալը: Փորձելու ենք առկա նյութի սահմանում Երզնկայի վանքերը ծանոթացնել ըստ նրանց կատարած կրթական, մատենագրական դերի, հասարակական կյանքում ունեցած կշռի: Բանաստեղծների մեծ մասը հայկական վանքերի մասին գրելիս անտեսել է նրանց հասարակական, քաղաքական դերը ժողովրդի գոյատևման համար մղված պայքարում, մինչդեռ հայ եկեղեցին պետականությունից զուրկ մեր ժողովրդի կյանքում կատարել է խոշոր դեր ոչ միայն նրա մտավոր զարգացման, այլև քաղաքական կյանքի ղեկավարման գործում: Մեր կաթողիկոսները, պատրիարքները, հոգևոր առաջնորդները հաճախ են ուղղություն տվել օտար նվաճողների դեմ մղվող պայքարին: Հիշենք Ներսես Աշտարակեցուն, Ֆրնուզի Բարթողիմեոս վարդապետին և այլն: Նրանք կոչ են արել զինված պայքարի, իրենք էլ մասնակցել են կռիվներին:

Երզնկայի վանքերից մի քանիսը նույնպես, դժվարին պայմաններում դարձել են յուրահատուկ ամրոցներ և շնորհիվ իրենց անառիկ դիրքի՝ փրկել են հազարավոր մարդկանց կյանքը:

Վերջապես հայ առաքելական եկեղեցին մեծ դեր է կատարել օտարամուտ այն գաղափարախոսությունների դեմ մղվող պայքարում, որոնց նպատակն է եղել դավանաբանական հակամարտություններով բաժան-բաժան անել հայերին և թուլացնել նրանց պաշտպանական ուժը, ենթարկել օտար պետություններին, ինչպես արել են երկար դարերի ընթացքում Հոռմի գործակալները:

Վանքերը մի ուրիշ պատճառով էլ ժողովրդին կապել են իրենց հետ: Մարդիկ այնտեղ ոչ միայն իրենց հոգու փրկության համար աղոթել են, այլև վանահայրերից, վարդապետներից խնդրել են առողջություն տալ, բուժել զանազան հիվանդություններ:

Հայտնի է, որ այդ դարերում պատմական Հայաստանի ամբողջ տարածքում չի եղել որևէ հիվանդանոց՝ աշխարհական մարմինների հսկողությանը ենթակա: Հիվանդությունների բուժման միակ եղանակը եղել է տնային բժշկությունը, այժմյան արտահայտությամբ՝ պատավական բուժումը: Հեքիմներին, ժողովրդական բուժակներին է վստահվել բժշկի դերը: Մեկ էլ հույսը դրվել է վանքերի վրա:

Այստեղ էլ, անշուշտ, մեծ դեր է կատարել ոչ միայն Ավետարաններ կարդալը, սաղմոսներ ասելը, այլև ուխտագնացությունների օդափոխության օգուտը, բուսական դեղերի օգտագործումը, որոնց հմուտ են եղել շատ վարդապետներ:

Երզնկայի վանքերից մի քանիսը խոր անցյալում ունեցել են հիվանդանոցային հարկաբաժիններ, որտեղ բուժվել են մարդիկ հենց բուսական դեղերի քսուկների միջոցով:

Որոշ վանքերի անուններն էլ վկայում են, որ եղել են բուժական կենտրոններ, ինչպես «Անարծաթ բժշկաց վանքը», «Ակնջի վանքը» և այլն:

Երզնկայի վանքերի անցյալում ունեցած բուժական դերին անդրադարձել է Կ. Ղազանճյանը մոտ 100 տարի առաջ հրատարակած գրքում, ասելով. «Կանգուն մնացած վանքերն ալ շեղած են իրենց նպատակեն և եղած են լոկ ուխտատեղիներ. կամ ավելի ճիշտ քսելով՝ զբոսավայրեր: Ո՛ր մնաց վանորենից մեջի հիվանդանոցները, ո՛ր մնաց անկեղանոցները»¹:

Գոյություն են ունեցել ոչ միայն վանքեր, որտեղ վանականներն ապրել են յուրահատուկ համայնական կյանքով, այլև կյանքից «խոռված» մարդիկ՝ ճգնափորներ, որոնց թիվն էլ բավականաչափ մեծ է եղել Եկեղյաց գավառում:

Նրանք հիմնականում սնվել են բուսականությամբ և շրջակա գյուղերից բարեպաշտ մարդկանց բերած համեստ ճաշերով:

Որոշ ճգնափորներ ունեցել են կրթական, մշակութային գործունեություն, անեցրել են աշակերտներ, իրենց համար զբաղմունք դարձրել ձեռագրեր արտագրելը:

Մեր մատենագրության մեջ հիշվում է Գառնիկ ճգնափորը, որի անունով հետագայում գործել է համանուն վանքը՝ Տանրակ և Ծղնի գյուղերի արանքում:

Գրիգոր Դարանաղցին վկայում է, որ Սեպուհ լեռան ստորոտի քարայրներում ապրել են նման ճգնափորներ, որոնցից մեկը՝ Պարոնը, եղել է իր ուսուցիչը:

Հ. Հ. Ոսկյանը Երզնկայի վանքերի թիվը հասցնում է 34-ի: Անշուշտ իրականում այդ թիվը շատ ավելի մեծ է եղել: Ժամանակի ամենակուլ ժանիքը սրբել-տարել է շատ վանքեր, եկեղեցիներ, փլատակների տակ թողել ուրիշներ, որոնց հետքերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Այդ ավերներից նպաստել է Երզնկայի աշխարհագրական դիրքը, քարի պակասը, որի պատճառով շենքերը շատ հաճախ շինվել են փայտից կամ հում աղյուսից: Իսկ եթե եղել են քարաշեն, ապա դրանք քանդել են բրդերն ու թուրքերը, քարերը տարել-օգտագործել են իրենց տների, մարագների համար:

Բայց այն, ինչ մնացել էր մինչև 19-րդ դարի վերջերը, ինքնին բավական նյութ կարող է տալ հետազոտողներին և մղել ուշագրավ եզրակացությունների: Եվ դա պետք է կատարվի, քանի որ դարավերջին եղածն էլ, որի մասին գրավոր տեղեկություններ են պահպանվել. քանդվել է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ու նրանից հետո, երբ Թուրքիայում պետական քաղաքականություն դարձավ հայկական մշակույթի հետքերի իսպառ բնաջնջումը: Այդ քաղաքականությունը այժմ էլ տարվում է ամենայն հետևողականությամբ: Ապացույց՝ Էրզրումի մասին թուրքերեն լեզվով լույս տեսած մի գիրք², որը թերթողը չի կարող իմանալ, թե Էրզրու-

¹ Կիրակոս Ս. Ղազանճյան, Խառն նամակներ, Կ. Պոլիս, 1887, էջ 21:

² Erzurum, Tarihi, Anitlare, Kitobeleri, Istanbul, 1936.

Դա Ավագ վանքի սեփականությունը եղող նշանավոր Դեղթափն է, որի շուրջ անգամ մամուլում աղմուկ է բարձրացվել, նկարն էլ տպագրվել է պոլսահայ տարեցույցներից մեկում:

«Դեղթափը փոքր ձեռքի մը մեծությամբ, գոգաձև, բոլորակ, հակինթյա երկնագույն քար մըն էր,—գրում է Գ. Սյուրմենյանը,—որուն վրա նկարված էին Հոռնի կայսեր ու կայսրուհիի նկարները... Ավանդաբար կպատմվեր թե Տրդատ թագավոր քրիստոնեությունն ընդունելէ վերջ Հոռվմա կայսեր տված իր այցելության առիթով Կոստանդիանոս կայսեր կողմէ նվեր ստացած է զայն: Անոր վրա, նկարներուն տակը գտնված կայսեր ստորագրությունը կհաստատէ այդ պարագան: Ան որպէս մասունք կպահվեր մասնավոր թաքստոցի մը մէջ: ... Այս քարը Թեղթափ կկոչվեր անոր համար, որ բուժիչ հանգամանք ուներ»³:

Որ Դեղթափը հնագիտական արժեք է ներկայացրել՝ կասկածից վեր է, բայց ամենևին չի կարող որոշել վանքի հիմնադրման ժամանակը: Ի վերջո կարող էր Պոլսից բերված լինել շատ ուշ ժամանակներում:

Ուստի դուրս գանք ավանդությունների արահետներից ու դիմենք գիտական, վավերական փաստերին: Այդպիսի փաստեր մեզ կարող են տալ վիմական արձանագրություններն ու մատենագրական հիշատակությունները:

Ավագ վանքի հնագույն արձանագրությունը 15-րդ դարից ետ չի գնում՝ երկրաշարժների պատճառով հաճախ հիմնահատակ կործանված լինելով: Նրա մատուցներից մեկի վրա կա մի քար, որը կրում է ԶԹ (1460) թվականը և կառուցող վարպետի անունը՝ Հովհաննես:

Բարեբախտաբար ձեռագիր մատյանները մեզ ետ են տանում մինչև 12-րդ դարի կեսերը:

Հնագույն վկայությունը, որին հանդիպում ենք, վերաբերում է 1200 թվականին: Այդ տարում Ավագ վանքում գրվել է երկու ձեռագիր: Երկուսի գրիչներն էլ կոչվում են Վարդան: Հնարավոր է, որ տարբեր մարդիկ լինեն:

Ձեռագրերից մեկը մի Ավետարան է, որի հիշատակարանում ժամանակի հոգևոր առաջնորդ է հիշվում Տեր-Սարգիսը: Հ. Քյուրտյանը ենթադրում է, թե պետք է լինի հետագայում հռչակված Տեր-Սարգիս արքեպիսկոպոսի պապը:

Մյուս ձեռագիրը այն նշանավոր «Ծառընտիրն» է, որ գիտական աշխարհին հայտնի է «Մշո ճառընտիր» անունով և հանդիսանում է հայ գրչագրական արվեստի փառքերից մեկը, աշխարհում պահվող բազմահազար հայ ձեռագրերից ամենամեծը: Գրիչն է Վարդան Կարնեցին, ծաղկողը՝ Ստեփանոսը: Օգտագործված նյութը՝ մագաղաթը, պատրաստվել է 600 արջառի և երինջի մորթուց: Արտագրման աշխատանքը տևել է երեք տարի:

Այս «Ծառընտիրը» բացառիկ արժեք է ներկայացնում նաև բովանդակությամբ: Պարունակում է ավելի քան 300 միավոր նյութ՝ ճառեր, վարքեր, վկայություններ, պատմական երկեր, ներբողներ, որոնցից մի քանիսին հանդիպում ենք միայն այդ ձեռագրում: Նյութեր կան Գրիգոր Լուսավորչից, Սահակ Պարթևից, Եղիշեից, Մովսես Խորենացուց, Դավիթ փիլիսոփայից, Սեբեոսից և ուրիշներից:

«Ծառընտիրը» աչքի է ընկնում մանրանկարչական արվեստով. ունի բազմաթիվ գլխազարդեր, լուսանցազարդեր, տերունական նկարներ:

³ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, Գահիրե, 1947, էջ 36:

ուսումը Գևորգ Լամբրոնացու մոտ: Վերջինիս մահից հետո՝ 1301-ին, իր հետ վերցրած գեղագիր մի Ավետարան, նաև իր արտագրած Աստվածաշունչը և այլ ձեռագրեր, վերադարձել է Ավագ վանք՝ վերանորոգչական լուրջ ծրագրերով, ըստ երևույթին կազմված Կիլիկիայում արքայական ընտանիքի օժանդակությամբ: Ենթադրելի է, որ նրա Կիլիկիա մեկնումը եղել է Երզնկայի հոգևոր իշխանությունների հանձնարարությամբ ու նյութական միջոցներով:

Մովսեսը հետագայում, 1307 թ. կրկին է մեկնել Կիլիկիա, վերադարձից հետո կարգի է բերել Ավագ վանքը, կառուցել է նոր մասնաբաժիններ, աղոթատեղիներ, տաղավարներ, «Հաստահեղուս վիմօք կառույց ի յանապատս Մօրն լուսոյ ի դուռն ս. Աստուածածնին և ս. Կարապետին, և այլոց պիտոյից հարկաւորաց ի հանգիստ և ի վայելս ժառանգաւորաց սրբոյն եկեղեցւոյ և այսոցիկ մեմաստանաց»⁴:

Այս աշխատանքների շնորհիվ նրա համբավը դուրս է եկել վանքի շրջանակից «տարածեցաւ ընդ տիեզերս, ոչրս բազմութիւն ժողովեալ միանձանց կրօնաւորաց և սրբազան կուսակրօն քահանայից և սիրողաց ուսմանց աստուածայնոց վարժից վարդապետութեանց և լցաւ վայրս այս արամբ աստուածայնովք՝ ի փառս և ի պատիւ համայնիցս մեր լուսաւորչի և հօր, և յորախորթին և ցնծութիւն Հայաստանեացս սեռի, յորում տեղւոջ իբր ի նաւահանգիստ դիմեալք ամենեցունց՝ ի զանազանից ծիեւոց ալեաց խաղաղանան և ոմանք ի ցաւոց պէսպէս ախտակրելոց իբրև առ հանուրց բժիշկ և առողջարար եկեալ առժամայն հանդիպէին բժշկութեան»⁵:

1330-ական թվականների կեսերից վանքի առաջնորդն է եղել Կիրակոս վարդապետը: Նրա անունը որպէս առաջնորդ հիշվում է մինչև 1372 թվականը: Կամ այն է, որ վանքում այդ տասնամյակներում գործել են երկու Կիրակոսներ, կամ՝ այս մեկը պաշտոնավարել է երկար տարիներ:

Կիրակոս վարդապետին հաջորդել է Գևորգ Երզնկացին, որ նույնպէս ունեցել է բեղուն գործունեություն. նա «աշակերտներու հույլ մը կտեսնէ իր շուրջը: Անոր օրով Ավագ վանքի մեջ գիտությունը կծաղկի և գրչագրությունը նոր զարկ կստանա»:

1374 թ. Երզնկա են եկել Հովհաննես Որոտնեցին և նրա հավատարիմ աշակերտ Գր. Տաթևացին:

Կա կարծիք, որ Որոտնեցին ու Տաթևացին նկատելի աշխուժություն են մտցրել վանքի մտավոր կյանքում, դաստիարակել են Հայաստանի տարբեր վայրերից եկած աշակերտների, զարկ տվել ձեռագրերի արտադրության գործին:

1386 թ. Որոտնեցին մեկնել է իր հայրենիքը՝ Սյունիք, և այնտեղ էլ վախճանվել է 1388 թ.:

Հ. Քյուրտյանը գրում է, թե Որոտնեցին և Տաթևացին Երուսաղեմից դառնալուց հետո Ավագ վանքում հաստատել են իրենց «մեծահամբավ և արդյունավոր համալսարանը»:

Հովհաննես Որոտնեցու մեկնումից հետո նրա գործը շարունակել է Գր. Տաթևացին: Դասակից աշակերտների թվում են եղել Գևորգ Երզնկացին, Սարգիս և Հակոբ Ղրիմեցիները, որոնք բոլորն էլ ունեցել են մատենագրական և կրթական լայն գործունեություն: Սարգիսն ու Հակոբը նաև զբաղվել են գրչագրությամբ, մինչդեռ Գևորգ Երզնկացին իշխող դեմք է եղել վան-

⁴ Հ. Քյուրտյան, Երիզա և Եկեղյաց գավառ, հատ. Ա. Վենետիկ, 1953;

⁵ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 509;

քում որպես մանկավարժ և մատենագիր: Եղել է «քաջ հոեւոր», պայքարել հերետիկոսության դեմ: Եղել է վանքի համալսարանի տնօրէնը: Նա Ավագ վանքում գործել է մինչև 1412 թվականը, կարճ ժամանակ Կապուսի վանքում պաշտոնավարելուց հետո:

Այդ տարիներին Ավագ վանքում աշխատող բեղմնավոր գրիչներից Արիստակեսը 1408 թ. «Մանրումունքի» հիշատակարանում հետևյալ ուշագրավ տողերն է թողել. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Մանրումունք ի լաւ և յընտիր օրինակէ, որ էր յարմարած առաջին երաժշտապետացն սուրբ ուխտիս Արքայազնոցն, զոր էր բազում աշխատութեամբ օրըստօրէ աւուրն դասն գրած, լի ամենայն արհեստիս, զոր առեալ զնոյն օրինակեցի ձեռամբ իմոյ՝ անիմաստ գրչի և յոյժ մեղապարտի Արիստակիսի, ի մեծափառ և ի հռչակաւոր անապատիս որ կոչի Աւագ վանք, ընդ հովանեաւ սրբուհոյն Աստուածածնին, և սրբոյ Կարապետին և սրբոց Առաքելոցն, և ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս գերիմաստ քաջ հոեւորին և տիեզերալոյս վարդապետին մեծին Գէորգեա, բազմերախտ սուրբ հաւրն իմոյ և վարժապետին: Զոր ... Պարծանք հայոց ազգիս եղև»⁶:

Նույն Արիստակես գրիչը 1412 թ. արտագրել է մի ձեռագիր «ի մեծափառ անապատին, որ կոչի Աւագ վանք», Խաչատուր գրիչը՝ 1415 թ.՝ մի «Հարանց վարք», Մարգարեն՝ 1432-ին՝ Ավետարան, Սիմոն արեղան՝ 1439-ին՝ մեծ «Յայսմաւորք» և այլն: Վերջինիս հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ տարիներին վանքի առաջնորդն է եղել Մարտիրոս վարդապետը, որ նույնպես ունեցել է մեծ թվով աշակերտներ, ինչպես՝ Գրիգոր արեղան, որ եղել է «դասագլուխ», Մկրտիչ արեղան, «որ շատ աշխատեցաւ յղորդելն», Մարտիրոս և Ներսէս արեղաները, նաև մի այլ Մարտիրոս, մի Հակոբ և այլն:

Այսպիսով, Ավագ վանքի կրթական, մանկավարժական գործունեությունը մենք հասցրինք մինչև 15-րդ դարի կեսերը, երբ վանքը մի նոր փայլուն շրջան է սկսել շնորհիվ Հովհաննէս Համշենցու առաջնորդության:

Ստեփանոս գրիչը թողել է չափածո ընդարձակ մի հիշատակարան, որից լրիվ գաղափար ենք կազմում Ավագ վանքի այս նոր շրջանի մասին, որն իսկապես ունեցել է միջնադարյան Հայաստանի համալսարաններին հատուկ համբավ:

Ստեփանոսն իր հիշատակարանի հենց սկզբում Համշենցու ղեկավարած կրթական հաստատությունը կոչում է լսարան, այսինքն՝ համալսարան, իսկ նրա ղեկավարին՝ «քաջ րարունի», «պարծանք հայ ազգի»:

Նա տալիս է քանից ավելի անդամների անուններ, մի քանիսի զբաղեցրած պաշտոնը, նրանց որտեղացի լինելը և այլն: Այդ թվարկումներից իմանում ենք մարդկանց թե մասնագիտությունների, արհեստների անունները և թե պատմական Հայաստանի այն տարածքը, որտեղից աշակերտներ է ունեցել Համշենցին:

Բերենք մի քանի հատված Ստեփանոս գրիչի հիշատակարանից: Առաջարկում է, աղերսում հիշել հետևյալներին.

«Եւ զվարդապետն գովելի, զԱստուածատուրն Զերմանցի,

Որ ջերմեռանդ սիրով վառի, ի շինութիւն այս սուրբ ուխտի:

Զեպիսկոպոսս մեր արհի՝ զՏէր Սարգիս ցանկալի,

⁶ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, առաջին մաս, Երևան, 1955, էջ 88:

Վերադիտող Եզրնկայի, և Եկեղեացն գաւառի,
 Եւ ընդ նմին համակարգի, զՏէր Գրիգորս բաղձալի՝...
 ԶՏէր-Աքրահամ հեզ և բարի, զՏէր Մարգարէն առաքինի:
 Եւ գփակակալս առաքինի՝ զՏէր Յակոբ Քաջ և արի...
 ԶՏէր Առաքել Եզրնկացի, և զՏէր-Ներսէս Բաղիշեցի...
 Ոմանք ի սպաս սրբոյ բանի, և այլք ի վարումն երաժշտի:...
 Նախ ԶԳրիգոր Կաֆայեցի, զսպասաւոր տեառն բանի,
 Այլն զԺողկող այս մատենի, Տէրն տացէ իւր վարձ բարի:
 Այլն զեղբայր իմ ցանկալի՝ զՏէր Կարապետ սիրող բանի,
 Ի Տիրիկոյ քաղաքացի մեզ օգտակար և կարելի...
 ԶՏէր Մատթէոս Սեբաստացի՝ վարս ստացեալ երկնաւորի...
 Այլն զՆերսէսն Հաղբատացի, զՆիկողայոսն Պոնտացի...
 Եւ զԱնդրէասն Պոնտացի, և զԽաչատուր Եզրնկացի,
 Զփոքրիկ Ներսէս Տիրիկեցի, և զՅովհաննէս նոյն գաւառի»⁷:

Եվ այսպես բազմաթիվ այլ անուններ, մարդիկ, որոնք Ավագ վանքում աշխատել են տասնյակ տարիներ: Ուշագրավ է Հիշատակագրի հետևյալ ընդհանուր բնութագիրը.

«Ի սոցանէ որ թուեցի, ոմանք արև են արփի,
 Ոմանք լուսինք, պարք աստեղի...»

Իր ազգականներին նույնպես մեկ առ մեկ թվարկելուց հետո Հիշատակարանն ավարտում է՝ խնդրելով, որ իր համար էլ մարդիկ աղոթեն: Թվականն է ԶԺԳ (1464):

Նրա հիշատակած անուններից ու փաստերից երևում է, որ այդ տարիներին Ավագ վանքում աշխատող մարդկանց թիվն անցնում էր հարյուրից: Նա խոստովանում է, որ շատ արեղանների չի թվարկում, մի քանիսին էլ հիշում է ըստ նրանց պաշտոնի, ինչպես «գտնտեսն ծերունի», «զգործաւորքն որ կան աստի» և այլն:

Ուշադրություն գրավող երևույթներից մեկն էլ այն է, որ տասից ավելի քաղաքներից եկած և այնտեղ աշխատող կամ սովորող մարդկանց մեջ երզնկացիները մեծ թիվ չեն կազմում. ավելի քիչ են, քան Տիվրիկցիները, Տրապիզոնցիները:

Դարձյալ Ստեփանոս գրիչից իմանում ենք, որ քարոզիչ Գրիգոր Կաֆայեցին նաև եղել է ծաղկող և Ստեփանոսի արտագրած ձեռագիրն էլ նա է ծաղկել:

Այն հանգամանքը, որ նա այդ վանքում հիշում է ծաղկողների, կազմողների, երաժիշտների, ցույց է տալիս վանքի ուսումնական ծրագրի լայն ընդգրկումը:

1480-ական թվականներին Ավագ վանքում եռուն գործունեություն է ունեցել Առաքել գրիչը: Նրա ընդօրինակած մի «Մաշտոցը» (1481) այժմ պահվում է Երևանի Մատենադարանում: Նույն տարում նրա ընդօրինակած «Ծարակնոցն» էլ գտնվում է Զմմառի վանքում: 1483-ին ընդօրինակել է մի այլ «Ծարակնոց», 1484-ին՝ մի Ավետարան:

Ուշագրավ է նույն Առաքելի 1487 թ. Ավագ վանքում արտագրած Ծարակնոցի հիշատակարանի բովանդակությունը, որտեղ գրիչը ոչ այնքան

⁷ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ, Երևան, 1958, էջ 206—212:

մտածել է իր հոգու փրկության, մաքրության մասին, որքան իր արտագարծ ձեռագիրը խնամքով պահելու մասին:

Նա գրում է. «Աղաչեմ զձեզ՝ քահանայք և սարկաւագ և ըռայիս և աւնեալն ժողովորդք՝ մեծ և փոքր, լաւ պահեցէք ի կաթիլքէ, ի յաղոյ և ի գողէ: Դարձեալ աղաչեմ զձեզ՝ մի ոք իշխեսցէ գրաւ դնել կամ ծախել կամ գողանալ, կամ ով յանդգնի՝ զխաչհանուացն առցէ և զմասն Ուդայի. և աւնեալն սրբոց անիծեալ լինի, ով որ խնամ չտանի»⁸:

Առաքել գրիչը մի «Ծարակնոց» էլ արտագրել է 1488-ին նույն վանքում, հիշելով վանքի առաջնորդ Հովհաննեսին և ըստ նրանի Հովհաննեսին:

Վերջապէս՝ այս նույն Առաքելը մի այլ Ավետարան արտագրել է 1491-ին, հիշատակարանից երևում է, որ բավականաչափ ծերացել է, «Եւ այլ աղաչեմ անմեղադիր լինել խոշորութեան և սխալանաց, զի կար մեր այս էր»⁹:

Դրանից երեք տարի հետո Ավագ վանքում արտագրված Ավետարանի հիշատակարանում որպէս գրիչ արդեն հանդիպում ենք ուրիշ անվան՝ Գրիգորին:

Այդ տարիներին Ավագ վանքում գործել են նաև այլ գրիչներ, որոնցից երկուսը՝ Հովհաննեսն ու Հայրապետը, գրել են մի «Ծարակնոց»: Սկսել է Հովհաննեսը, չավարտած վախճանվել է: Նրա գործը շարունակել է Հայրապետը, ձեռագիրն ավարտել 1496-ին:

Կա կարծիք, թէ 1489 թ. Ավագ վանքի միաբանները տեղափոխվել են Կապուսի վանքը և այնտեղ են շարունակել իրենց կրթական ու մատենագրական աշխատանքը: Բայց վերևում մեր բերած փաստերը ցույց են տալիս, որ դրանից հետո առնվազն մեկ տասնամյակ շարունակել է Ավագ վանքի գործունեությունը, կամ հիշյալ տեղափոխությունը տեղի է ունեցել 1490-ական թվականների վերջերին, կամ միաբանների մի մասը մնացել է: Իրական փաստ է, որ հաջորդ 16-րդ դարում գրեթէ դադարել է Ավագ վանքի մտավոր բեղուն գործունեությունը: Դա մոտավորապէս զուգահիշել է Հովհաննես Համշենցու մահվան տարվան՝ 1497:

Դրանից հետո Ավագ վանքում գրված ձեռագրերի հազվադեպ ենք հանդիպում: Միակ վավերական փաստը 16-րդ դարից՝ Մաղաքիա Դերջանցին է հաղորդում: Դերջանի Փողձա գյուղում ծնված, Գրիգոր Մշեցու մոտ ուսած այս մարդը 16-րդ դարի առաջին կեսին նկատելի գործունեություն է ունեցել Երզնկայում, մասնավորապէս Ավագ վանքում: Նրա գրած ընդարձակ մի հիշատակարանից երևում է, որ 1530-ական թվականներին եղել է Ավագ վանքի վանահայրը: Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ հիշատակարանի այն տողերը, որոնք վերաբերում են Ավագ վանքին: Թվարկելով այլ վայրերում կատարած իր շինարարական աշխատանքները, Մաղաքիա Դերջանցին գրում է. «Եւ ապա զԱւագ վանաց հարաւային ժամատունն սրբաքարեր և վերի սեղանատեղն և Ա չարտախ և երկու խուց և քարեա ամբարն և երկու էգի»:

Մաղաքիա Դերջանցին մի այլ կարևոր գործ էլ է կատարել: Նա «ի թուին ԶՀԹ (1530) մեկնել է Պոլիս, տեղի հայ հոգևորական պետերի ա-

⁸ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ, Երևան, 1967, էջ 104:

⁹ Նույն տեղում, էջ 179:

ջակցությամբ ներկայացել է Սուլթան Սուլեյմանին և հաջողեցրել է Կամախի և Ավագ վանքի եպիսկոպոսության հարկը 12.000 ոսկուց իջեցնել 6000-ի:

Դերջանցին չի աշխատել իրեն գովաբանել, շատ բան չի գրել, գրածի համար էլ ներողություն է խնդրել, որ «հպարտացել է», բայց փաստ է մահ այն, որ Սուլթանին չի ներկայացել միայն հարկերը թեթևացնելու խնդրանքով, այլ ունեցել է ավելի կարևոր ծրագիր: Նա կարողացել է սուլթանի հատուկ հրովարտակով դադարեցնել տալ մանկածողովը Դերջանից և Բաբերդից: Անառյանն ասում է, թե նա այդ բանը կատարել է 1545-ին¹⁰: Մենք կարծում ենք, որ կատարել է «ի թուին ԶՀԹ-ին» այսինքն՝ 1530-ին:

Մարտիրոս Դերջանցին թվարկում է մահ իր աշակերտներին՝ Կարապետ, Մեսրոպ, Եղիա, Սարգիս և Թադեոս, մի բան, որ ցույց է տալիս մահ նրա կրթական, մանկավարժական գործունեությունը:

Մեզ հայտնի չէ, թե Մարտիրոս Դերջանցին մինչև երբ է կապված եղել Ավագ վանքի հետ:

Քիչ տեղեկություններ ունենք մահ 17-րդ դարի վերաբերյալ: Ինչ որ գիտենք, այն էլ հիմնականում պարտական ենք Գրիգոր Դարանաղցուն, որը 17-րդ դարի առաջին քառորդում, այսինքն ջալալիների ասպատակությունների տարիներին եղել է Կ. Պոլսում, բայց այցելել է Երզնկա և բավականաչափ տեղեկություններ է տալիս:

Դարանաղցին ողբալի վիճակում է տեսել Երզնկայի աղոթատեղիները. Սեպուհ լեռան լանջերին և ստորոտներում գտնվող վանքերը դադարած են եղել կրթական, գրչագրական կենտրոններ լինելուց: Վերածվել էին ծուլանոցների, փախստականների կացարանների: Անուշտ Ավագ վանքը բացառություն չէր կարող կազմել:

Դարանաղցու վկայությամբ՝ 1610-ական թվականներին Ավագ վանքի վանահայրն է եղել Վարդան եպիսկոպոսը: Այնտեղ գործել է մահ Հակոբ Ծգնիկը, աշակերտ՝ հայտնի Պարոն Ծգնավորի:

Վերջապես Դարանաղցին պատմում է, որ իր ժամանակներում Պոլսից Ոսկան անունով մի աբեղա, որ հետո դարձել է վարդապետ, գնացել է Ավագ վանքը, որտեղ առաջնորդ Վարդան եպիսկոպոսը շատ էծան գնով նրան է վաճառել մի Աստվածաշունչ: Հասկացող մի հոգևորական Կամախ քաղաքից, տեսել է այդ ձեռագիրը նրա մոտ և հայտնել բոլորին, որոնց օժանդակությամբ վերադարձվել է աբեղայի վճարած 35 դուրուշը ու Աստվածաշունչը պահել են քաղաքում¹¹:

Ավագ վանքի հետագա՝ մասնավորապես 18-րդ դարի մականազրի մասին գրեթե ոչինչ չգիտենք: Ամենայն հավանականությամբ զբաղվել է հիմնականում կրթական աշխատանքով: Դարանաղցին ասում է, թե այնտեղ 17-րդ դարի սկզբներին եղել է հարուստ գրադարան: 19-րդ դարի կեսերին այդ վանքը նկարագրողները նույնն են հաստատում: Վերջապես մինչև 1915 թ. աղետավոր տարին վանքի ամենից թանկագին հարստությունը կազմող համբավավոր Դեղթափի առկայությունն էլ այնտեղ՝ վկայում է միաբանության գոյությունը:

«Ավագ վանքը,—գրում է Հ. Ոսկյանը,— մինչև մեծ եղեռնը կանգուն էր, թեև ժամանակին հարվածներուն ենթարկված և վնասված: Ունեցած է

¹⁰ Հ. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, Երևան, 1946:

¹¹ Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915, էջ 433:

«ատենադարան, ընդարձակ հողեր, մրգեղենի պարտեզ, լայնատարած անտառ և տասը գյուղ»¹²:

Իսկ որ նշանավոր Դեղթափ քարը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը եղել է վանքում, վկայում է 1914 թ. տպագրված մի տարեցույց, որտեղ այդ քարի նկարի տակ կարդում ենք. «Այս հնությունը կգտնվի հիմա Ավագ վանքի վանապետ Պրոխորոնյանց գերդաստանի ձեռքը»¹³:

Մի այլ աղբյուրից էլ գիտենք որ «Երկար ատեն այս վանքին վանահայրությունն ու պաշտպանությունը ստանձնած է Պրոխորոնյան ընտանիքը»¹⁴:

Իսկ թե Պրոխորոնյան ընտանիքը ինչ է եղել, կամ ուր է տարվել ու վաճառվել այն մասունքը, որը դարերի ընթացքում եղել էր հարյուր հազարավոր ուխտավորների պաշտամունքի առարկան, դժվար թե կարողանա արձանագրել պատմությունը:

(Շարունակելի)

¹² «Հանդես ամսօրյա», 1948, էջ 530:

¹³ Ազգ. Ուսանողներու խնամակալության Տարեցույց, 1914, էջ 215:

¹⁴ «Սիոն», 1927, էջ 213: